

Critical Studies in Texts & Programs of Human Sciences,
Institute for Humanities and Cultural Studies (IHCS)
Monthly Journal, Vol. 21, No. 7, Autumn 2021, 243-266
Doi: 10.30465/CRTLS.2021.36188.2228

Review of Philosophical Courses in the Undergraduate Program of Psychology

Mahdi Ashoori*

Abstract

The four courses of “Epistemology”, “Introduction to Islamic Philosophy”, “Psychology from the perspective of Muslim thinkers”, and “Philosophy of Science in Psychology” in the undergraduate program of psychology are dedicated to philosophical topics. By selecting the appropriate topics for students and observing the correct order, the efficiency of these topics should be increased. In this paper, after reviewing the status and reasons for learning philosophical topics in the psychology curriculum, the approved topics of these four review courses and the suggested topics and sources are presented. In this study, several points have been seriously considered: (1) the audience is a student of psychology, not a student of philosophy, (2) in each course, there are several main approaches, which should be selected as an appropriate approach to psychology students, (3) other courses related to these topics should be considered in the psychology curriculum, (4) the order of presentation of the courses needs to be reviewed, (5) the topics should be selected according to the number of hours, and (6) despite the publication of new works, There is still work to be done to compile and publish appropriate textbooks for psychology students.

Keywords: The Undergraduate Program of Psychology, Epistemology, Introduction to Islamic Philosophy, Psychology from the Perspective of Muslim Thinkers, Philosophy of Science in Psychology.

* Assistant Professor in Philosophy of Science, Islamic Azad University, Tehran, Iran, M.Ashoori@iau.ir

Date received: 01/05/2021, Date of acceptance: 14/09/2021

Copyright © 2018, This is an Open Access article. This work is licensed under the Creative Commons Attribution 4.0 International License. To view a copy of this license, visit <http://creativecommons.org/licenses/by/4.0/> or send a letter to Creative Commons, PO Box 1866, Mountain View, CA 94042, USA.

بررسی دروس فلسفی در برنامه «کارشناسی روان‌شناسی»

مهدی عاشوری*

چکیده

چهار درس «معرفت‌شناسی»، «آشنایی با فلسفه اسلامی»، «روان‌شناسی از دیدگاه اندیشمندان مسلمان (علم‌النفس)» و «فلسفه علم روان‌شناسی» در برنامه کارشناسی روان‌شناسی به مباحث فلسفی اختصاص یافته است. با انتخاب مباحث مناسب دانشجویان و با رعایت ترتیب صحیح باید کارایی این مباحث را افزایش داد. در این مقاله، پس از مروری بر جایگاه و چرایی یادگیری مباحث فلسفی در برنامه آموزشی روان‌شناسی، سرفصل‌های مصوب این چهار درس نقد و بررسی و سرفصل و منابع پیشنهادی ارائه شده است. در این بررسی، چند نکته موردتوجه جدی قرار گرفته است: (۱) مخاطب دانشجوی روان‌شناسی است، نه دانشجوی فلسفه؛ (۲) در هر درس چندین رویکرد اصلی وجود دارد، که باید رویکرد مناسب دانشجویان روان‌شناسی انتخاب شود؛ (۳) به دیگر دروس مرتبط با این مباحث در برنامه درسی روان‌شناسی توجه شود؛ (۴) ترتیب ارائه دروس نیازمند بازنگری است؛ (۵) باتوجه به میزان ساعت دروس، باید مباحث گزینش شود؛ و (۶) باوجود انتشار آثار جدید و دارای غنای بسیار، هنوز باید برای تدوین و انتشار درس‌نامه‌های مناسب دانشجویان روان‌شناسی اقدام کرد.

کلیدواژه‌ها: برنامه کارشناسی روان‌شناسی، آشنایی با فلسفه اسلامی، علم‌النفس، معرفت‌شناسی، فلسفه علم روان‌شناسی.

* استادیار، فلسفه علم، عضو هیئت علمی دانشگاه آزاد اسلامی، تهران، ایران، M.Ashoori@iaui.ir

تاریخ دریافت: ۱۴۰۰/۰۲/۱۱، تاریخ پذیرش: ۱۴۰۰/۰۶/۲۳

۱. مقدمه

روانشناسان چه نیازی به فلسفه و تفلسف دارند؟ چرا دانشجوی روانشناسی باید فلسفه بخواند؟ آیا دانستن فلسفه ما را در فهم بهتر روانشناسی یاری می‌کند؟ این پرسش‌هایی است که بسیاری از دانشجویان و اساتید روانشناسی طرح می‌کنند. اساتید دروس فلسفی، علاوه بر آن‌که باید در ابتدای هر یک از این دروس به این پرسش‌ها پاسخ دهند، باید در انتخاب و نحوه تشریح مباحث نیز به نیاز روانشناس توجه کنند. در این مقاله، به این مسئله نمی‌پردازیم که چرا به فلسفه نیاز است، بلکه نظر به این‌که چهار عنوان درسی در کارشناسی روانشناسی گنجانده شده است و دانشجویان بالاجبار این دروس را می‌گذرانند به نقد و بررسی سرفصل‌های موجود از منظر نیازهای نگرشی، دانشی، و مهارتی می‌پردازیم. در بررسی این سرفصل‌ها و ارائه پیشنهاد، پرسش اصلی و پرسش‌های فرعی زیر مطرح است:

پرسش اصلی: سرفصل مناسب برای دروس چهارگانه فلسفی رشته روانشناسی چیست؟
پرسش‌های فرعی:

۱. برای فهم بهتر روانشناسی به چه مباحث فلسفی نیاز است؟
۲. سرفصل‌های فعلی دروس فلسفی چه مزایا و کاستی‌هایی دارند؟
۳. این دروس با چه ترتیبی باید ارائه و تدریس شود؟ پیش‌نیازهای هر کدام از این درس‌ها چه باشد و در چه ترمی توسط دانشجو اخذ شود؟
۴. مزایا و کاستی‌های منابع موجود برای این دروس چیست؟
۵. برای هر یک از دروس چه سرفصل و طرح درسی پیشنهاد می‌شود؟

در این مقاله، پس از مروری درمورد جایگاه مباحث فلسفی در علم روانشناسی، به صورت مستقل سرفصل فعلی هر یک از چهار درس فوق ارائه می‌شود.

باتوجه به تعداد بسیار زیاد دانشجویان کارشناسی رشته روانشناسی نسبت به کل دانشجویان علوم انسانی، بازبینی و اصلاح برنامه درسی این رشته اهمیت فراوان دارد. به ویژه آن‌که از تصویب این برنامه حدود هشت سال می‌گذرد و براساس تجارب مدرسان می‌توان این اصلاح را در دستور کار قرار داد. در این مقاله، مؤلف براساس تجربه‌های تدریس خود از این دروس و با تکیه بر مبانی نظری خویش در فلسفه اسلامی و فلسفه علوم انسانی^۱ چهارچوبی برای سرفصل دروس پیشنهاد می‌کند و هدف ایجاد باب گفت‌وگو و اخذ نظر دیگران مدرسان محترم این دروس است.

۲. آموزش فلسفه برای روان‌شناسان

همان‌گونه که ذکر شد، در برنامه دوره کارشناسی چهار درس فلسفی گنجانده شده است.^۲ پیش از ورود تفصیلی، در بررسی سرفصل هریک از دروس، لازم است چهارچوب کلی پیش‌نهادی براساس نیازهای آموزشی برای روان‌شناسان طرح شود.

۱.۲ مسائل فلسفی موردنیاز برای روان‌شناسان

در بحث فلسفه و روان‌شناسی چند دسته مسئله قابل طرح است که برخی به فهم بهتر روان‌شناسی یاری می‌دهند و برخی ضرورت یادگیری و آشنایی روان‌شناسان را با فلسفه را نشان می‌دهند.

الف) بررسی مفاهیم محوری (مبادی تصویری) مکاتب و نظریه‌های روان‌شناسی. شاید اولین کار این است که مفاهیم محوری نظریه‌ها و مکاتب روان‌شناسی روشن و دقیق شود. دانشمندان معمولاً مفاهیم را به صورت دقیق به کار نمی‌برند و گاه برخی اصطلاحات در یک مکتب یا میان مکاتب به صورت مشترک به کار می‌رود که با هم اختلاف‌هایی دارند. برای مثال مفاهیمی مانند «شناخت»، «هیجان»، «هوش»، «ذهن»، «انگیزش»، و مانند آن نیازمند تدقیق فلسفی‌اند. ممکن است برخی روان‌شناسان از طریق تعریف عملیاتی این مفاهیم را به صورت متغیر قابل اندازه‌گیری کرده باشند، ولی بررسی روایی این متغیرها نیازمند این است که مشخص شود دقیقاً مقصود از این مفاهیم چیست؟ در این «تدقیق» شناسایی مبانی فلسفی، به‌ویژه مبانی انسان‌شناسانه، بسیار مؤثر است؛

ب) هریک از مکاتب و نظریه‌های علمی مبتنی بر مبادی تصدیقی است. این مبانی در شش دسته (۱) مبانی هستی‌شناختی، (۲) مبانی انسان‌شناختی، (۳) مبانی معرفت‌شناختی، (۴) مبانی ارزش‌شناختی، (۵) مبانی دین‌شناختی، و (۶) مبانی علم‌شناختی و روش‌شناختی‌اند. این مبانی در روان‌شناسی نیز نیازمند شناسایی و بررسی‌اند و برخلاف دیدگاه نسبی‌گرایانه مقایسه مبانی مکاتب از طریق فلسفه‌ورزی ممکن است؛

ج) از میان مبانی فوق، برخی از مبادی این مکاتب و نظریه‌ها مانند موضوع و قلمرو روان‌شناسی، چستی تبیین علمی و روان‌شناختی، نسبت روان‌شناسی با علوم دیگر، روش‌شناسی علوم رفتاری (استقرا و توان تأیید یا اثبات و ابطال)، نحوه نقادی و تلفیق نظریه‌ها، و مانند آن مسائلی فلسفی به‌ویژه در حوزه فلسفه علم‌اند که آشنایی روان‌شناسان با این مباحث ضروری است؛

د) علاوه بر مبانی فلسفی، هریک از مکاتب و نظریه‌های علوم انسانی، از جمله روان‌شناسی، مبتنی بر مجموعه‌ای از جهت‌گیری‌های کلان است؛ زیرا علوم انسانی علاوه بر توصیف امور محقق انسانی برای رسیدن به وضعیت مطلوب دارای تجویزها و نظام‌های هنجاری است که خود برگرفته از مجموعه‌ای از اصول ایدئولوژیک و جهت‌گیری‌های کلان است که خود براساس مبانی فلسفی قابل‌ارزیابی‌اند؛

ه) علاوه بر مطالعه پسینی و ناظر به روان‌شناسی تحقیق‌یافته، تأملات فلسفی بسیار درباره انسان در تاریخ تفکر و فلسفه صورت گرفته است که این تأملات زمینه نظریه‌های فعلی بوده‌اند یا می‌توانند باشند. بحث و فلسفه‌ورزی در مورد مسائلی مانند حقیقت انسان و ساحت‌های وجودی آن، اختیار و فعل ارادی، نیروها و قوای نفس، ویژگی‌های فطری و سرشتی انسان، وجه تمایز انسان از دیگر موجودات زنده، و غیره در میراث حکمی ما بسیار پراچ بوده است و علاوه بر علم‌النفس میراث حکمت عملی و اخلاق اسلامی نیز مباحث بسیاری در این حوزه دارد؛

و) برخی موضوعات و حوزه‌ها به صورت مشترک و البته از زوایای متفاوت مورد مطالعه مکاتب فلسفی و روان‌شناسی قرار گرفته است. هم‌چنین، مکاتب و نظریه‌های رایج و تحقیق‌یافته در روان‌شناسی مسائلی فلسفی نیز ایجاد کرده است که با برخی از مباحث فلسفی (به‌ویژه فلسفه اسلامی) تعارضاتی دارد. برخی از این تعارض‌ها ظاهری و برخی واقعی‌اند که باید این موارد نیز مورد توجه قرار گیرند.

اندیشمندان و نظریه‌پردازان علوم انسانی، به‌ویژه متفکران بزرگ روان‌شناسی، عموماً آشنایی بسیاری خوبی با آرای فلسفی داشته‌اند و هریک از مکاتب به آرای فلسفی مختلفی تکیه زده‌اند؛ ولی این آشنایی برای بسیاری از دانشجویان و روان‌شناسان اندک است، زیرا غرق مباحث حرفه‌ای می‌شوند و گاه از آرای روان‌شناختی برای جهان‌بینی و نگرش کلان استنباط‌هایی می‌کنند که صحیح نیست. از این جهت، نه تنها تحول علوم انسانی و روان‌شناسی بلکه فهم عمیق‌تر و بهتر نیز مستلزم آشنایی با مفاهیم و نظریه‌های فلسفی است.

۲.۲ ترتیب دروس فلسفی در برنامه درسی

دروس فلسفی عموماً به ترتیب زیر به دانشجویان ارائه می‌شود:

- الف) معرفت‌شناسی (نیم‌سال اول)؛
ب) آشنایی با فلسفه اسلامی (نیم‌سال دوم) گاه این درس در نیم‌سال سوم و پس از فلسفه علم روان‌شناسی ارائه می‌شود؛
ج) روان‌شناسی (علم‌النفس) از دیدگاه اندیشمندان مسلمان (نیم‌سال دوم و هم‌زمان با فلسفه اسلامی و گاه در نیم‌سال سوم)؛
د) فلسفه علم روان‌شناسی (نیم‌سال چهارم)، در برخی واحدها این درس در نیم‌سال دوم ارائه می‌شود.

باتوجه به سرفصل مصوب، متون درسی رایج برای این دروس و گفت‌وگو با همکاران مدرس مشاهده می‌شود که جهت‌گیری کلی، ساختار، و محتوای آموزشی مطابق با مباحث رایج در میان اهل فلسفه است. در بخش بررسی سرفصل‌ها به این شواهد اشاره خواهد شد. درحالی‌که نیازهای آموزشی روان‌شناسان براساس شش نکته مذکور در بخش پیشین متفاوت با اهداف استدلالی و فلسفی برای این مباحث است، به همین جهت، بازنگری در این دروس و گفت‌وگو درباره نحوه تدریس این دروس میان مدرسان الزامی است. باتوجه به نقشی که برای آموزش مباحث فلسفی برای روان‌شناسان ذکر شد، نکات زیر به‌عنوان معیارهای بازنگری طرح می‌شود:

۱. مخاطب این درس دانشجوی فلسفه نیست، بلکه مخاطب دانشجوی روان‌شناسی است. برای اهل فلسفه، سیر استدلالی بحث اهمیت فراوان دارد، ولی برای دانشجویان روان‌شناسی باید ارتباط مباحث فلسفی و کاربردی آن در روان‌شناسی مطرح شود؛

۲. در هر درس چندین رویکرد و نقشه اصلی وجود دارد، که باید ره‌یافتی مناسب دانشجویان روان‌شناسی و در پیوند با سه درس دیگر انتخاب شود؛ برای مثال، در درس معرفت‌شناسی، هم مباحث فلسفه اسلامی و هم مباحث فلسفه تحلیلی (معرفت‌شناسی معاصر) مطرح است. در هریک از دو رویکرد، ممکن است محور مباحث بر «امکان شناخت» یا «تحلیل معرفت» باشد؛

۳. چهار درس تعریف شده است و باید میان این چهار درس پیوند برقرار شود.

در ترتیب فعلی درس معرفت‌شناسی مقدم است که مبتنی بر دیدگاه استاد مصباح یزدی در تقدم معرفت‌شناسی بر هستی‌شناسی است (مصباح یزدی ۱۳۹۶: ج ۱، ۱۵۸). بخشی از مباحث معرفت‌شناسی، آن‌گونه که استاد مصباح ذکر می‌کنند، از بدیهیات است و نیازی به

اصول موضوعه ندارد، باین‌حال، بخشی از مسائل، به‌ویژه برای شبهات، دانشجویان روان‌شناسی «از نقطه‌نظر سوق برهان از بسیاری از مباحث [در هستی‌شناسی و علم‌النفس] متأخرتر است (طباطبایی ۱۳۹۴: ۴۷).

علاوه‌بر نکته فوق، از نظر آموزشی نیز به‌تجربه مشاهده شده است که دانشجویان سال اول امکان بهره‌گیری اندکی از مباحث ظریف و دقیق معرفت‌شناسی دارند. درحالی‌که در دبیرستان با مباحث کلی فلسفه اسلامی آشنایی پیدا کرده‌اند و آغاز آموزش مباحث فلسفی با درس «آشنایی با فلسفه اسلامی» آسان‌تر است.

درس علم‌النفس نیز ارتباطی نزدیک با فلسفه اسلامی دارد و برخی اصلاحات معرفت‌شناسی در فلسفه اسلامی نیز از علم‌النفس اخذ شده است. آموزش درس «فلسفه علم روان‌شناسی» نیز زمانی مفیدتر خواهد بود که دانشجویان حتی نیمی از دروس فلسفی را گذرانده و با فضای کلی علم روان‌شناسی آشنا شده باشند.

براساس نکات فوق و پیوند دروس، ترتیب زیر برای دروس پیش‌نهاد می‌شود:

۱. آشنایی با فلسفه اسلامی، برای پرداختن به مبانی هستی‌شناختی علوم رفتاری، نیم‌سال اول؛

۲. روان‌شناسی از دیدگاه اندیشمندان مسلمان (علم‌النفس)، برای پرداختن به مبانی انسان‌شناختی علوم رفتاری، نیم‌سال دوم؛

۳. معرفت‌شناسی، برای پرداختن به مبانی معرفت‌شناختی علوم رفتاری،^۳ نیم‌سال سوم یا چهارم؛

۴. فلسفه علم روان‌شناسی، برای پرداختن به مبانی علم‌شناختی و روش‌شناختی علوم رفتاری، بعد از نیم‌سال پنجم.

۳. بررسی سرفصل دروس

در ادامه اهداف، سرفصل فعلی و بررسی آن و سرفصل پیش‌نهادی ارائه می‌شود.

۱.۳ درس آشنایی با فلسفه اسلامی

در سرفصل مصوب، هدف این درس «آشنایی با مفاهیم و مبانی فلسفه اسلامی برای فهم عمیق‌تر مباحث روان‌شناسی و علم‌النفس» ذکر شده است و درس «معرفت‌شناسی» به‌عنوان پیش‌نیاز این درس است و گروه‌ها عموماً در ترم دوم یا سوم این درس را ارائه می‌دهند.

این که درس «معرفت‌شناسی» پیش‌نیاز این درس قرار گرفته مبتنی بر این ایده است که «معرفت‌شناسی بر هستی‌شناسی» مقدم است. همان‌گونه که در بخش ۲.۲ ذکر شد این ایده را استاد بزرگوار، مصباح یزدی، مطرح کرد و این ایده متأثر از ساختار کتاب *اصول فلسفه و روش رئالیسم* است که پیش از ورود به مباحث فلسفی تلاش کرد توضیحی فلسفی از «رئالیسم» و واقع‌نمایی مفاهیم فلسفی ارائه دهد. این جهت تنها شامل مباحثی خواهد بود که از بدیهیات اولیه است و علامه طباطبایی نیز در ابتدای مقاله سوم که شروع مباحث معرفت‌شناختی است اذعان می‌کنند که بحث از معرفت از نظر برهان متأخر بر مباحث هستی‌شناختی است (طباطبایی ۱۳۹۴: ۴۷).

براساس دلیل فلسفی و آموزشی زیر، پیش‌نهاد مقاله حاضر این است که ابتدا درس «آشنایی با فلسفه اسلامی» به دانشجویان روان‌شناسی ارائه شود:

- دانشجویان جدیدالورود در دبیرستان با فلسفه آشنا شده‌اند و زمینه مواجهه با درس آشنایی با فلسفه اسلامی در ترم اول را دارند، ولی چنین زمینه‌ای برای درس معرفت‌شناسی ندارند؛

- در ابتدای این درس می‌توان بهتر و جامع‌تر به نسبت فلسفه و روان‌شناسی پرداخت و زمینه را برای مباحث علم‌النفس، معرفت‌شناسی، و فلسفه علم فراهم کرد؛

- یکی از مسائل مبتلابه برای دانشجویان روان‌شناسی شبهات ناشی از رویکرد عصب‌شناختی و فیزیکیالیستی درباره ادراک و احساس است. برای پاسخ به این مباحث دانشجو ابتدا باید با این مباحث و مقدمات هستی‌شناختی حل آن آشنا شود؛

- توضیح چستی صدق و واقع‌نمایی ادراکات ذهنی جزء بدیهیات نیست و ادله آن مبتنی بر مقدمات هستی‌شناختی است.

باتوجه به نکات فوق، پیش‌نهاد می‌شود معرفت‌شناسی به‌عنوان پیش‌نیاز حذف شود و درس «آشنایی با فلسفه اسلامی» پیش‌نیاز دروس «روان‌شناسی از دیدگاه اندیشمندان مسلمان» و «معرفت‌شناسی» باشد.

۱.۱.۳ سرفصل فعلی

- چستی فلسفه: قلمرو، موضوع، و تعریف
- روش تحقیق در فلسفه، گزاره‌های پیسین و پسین، فلسفه دانش عقلی، دانش عقلی و تجربی

- ارتباط علوم و فلسفه با یکدیگر: تأثیر علوم در فلسفه، تأثیر فلسفه در علوم
- آیا باید فلسفه آموخت: ضرورت و فواید فلسفه
- مواد ثلاث: ضرورت، امکان، و امتناع
- اصل علیت: دیدگاه‌ها، مناط احتیاج به علت
- اقسام علیت: تامه و ناقصه، بسیط و مرکب، طولی و عرضی
- علت فاعلی: وجودبخشی علت، تقسیم موجود به رابط و مستقل
- علت غایی: تحلیل افعال اختیاری، کمال و خیر، غایت و علت غایی
- ضرورت علی: ضرورت علی معلولی، سنخیت علت و معلول
- تقسیمات ماهیت: جوهر و عرض، انواع جوهر، انواع عرض
- حرکت: چیستی حرکت، لوازم حرکت، حرکت جوهری.

۲.۱.۳ نقد و بررسی

سرفصل این درس عمدتاً برگرفته از کتاب *آشنایی با فلسفه اسلامی* استاد عبدالرسول عبودیت و عمده مباحث متمرکز بر بحث «علیت» است؛ زیرا این کتاب به‌عنوان مقدمه‌ای برای درس «خداشناسی فلسفی» و براهین اثبات خدا تنظیم شده است. به بحث «حرکت» تنها یک جلسه اختصاص یافته است که در اغلب کلاس‌ها زمانی برای پرداختن به آن نمی‌ماند. هم‌چنین، مباحث دیگری مانند «بحث وجود و عدم»، «مجرد و مادی»، و «کلی‌ها» نیز برای دانشجویان روان‌شناسی و به‌عنوان مقدمه فهم مباحث علم‌النفس نیاز است.

استاد عبودیت، براساس دیدگاهی که ابتدا داشتند، طرح مبحث «اصالت وجود و اعتباریت ماهیت» را برای دانشجویان ثقیل می‌دانست (عبودیت ۱۳۸۲)، ولی در کتاب *فلسفه مقدماتی* بیانی مناسب برای حل این مشکل آموزشی پیدا کرده‌اند (عبودیت ۱۳۹۸) و معرفی سیر حکمت اسلامی بدون پرداختن به این مسئله، به‌ویژه برای دانشجویانی که قرار است از مباحث علم‌النفس نیز استفاده کنند، دچار خلأ است.

لازم است سرفصل مباحث به‌گونه‌ای تنظیم شود که به‌صورت مناسب و با اختصاص جلسات متناسب به اهم مباحث با حالتی گزینشی بتوان مطلب را ارائه کرد.

باتوجه به لزوم وجود منبع درسی مناسب برای دانشجوی کارشناسی، با مبنای قرارداد کتاب *فلسفه مقدماتی* استاد عبودیت و گزینش حدود چهار درصد محتوای این کتاب سرفصل زیر پیش‌نهاد می‌شود.

۳.۱.۳ سرفصل پیشنهادی

- فلسفه و روان‌شناسی (یک جلسه)
- (ارتباط فلسفه و علوم، دانش عقلی و دانش تجربی، علم‌النفس فلسفی، مبانی فلسفی روان‌شناسی)
- تاریخ حکمت و فلسفه اسلامی (یک جلسه)
- (نحله‌های فکری و فلسفی در جهان اسلامی، شاخه‌های حکمت نظری و عملی، موضوع و مسائل هستی‌شناسی)
- چه چیزی در عالم وجود دارد؟ (چهار جلسه)
- (ذرات، جواهر و مقوله‌های تشکیل‌دهنده عالم، رابطه وجود و ماهیت در ذهن و خارج، اصالت وجود و ماهیت، تشکیک در وجود، عدم)
- کلی‌ها و مقوله‌ها در جهان (دو جلسه)
- (کلی طبیعی، جوهر و عرض، مقولات ده‌گانه)
- علیت (سه جلسه)
- (معنای علیت و اقسام علل، اصل علیت، علت فاعلی و علت غایی)^۴
- تغییر (سه جلسه)
- (تاریخ مسئله تغییر و تغیر، لوازم حرکت، حرکت جوهری)^۵.

۴.۱.۳ منابع پیشنهادی

تدوین منبع درسی خاص دانشجویان روان‌شناسی امری لازم است، تا از آن طریق کاربردهای هرکدام از مسائل برای دانشجویان روان‌شناسی توضیح داده شود و از دشواری فهم مسائل انتزاعی کاسته شود. با این حال، برای دانشجویان کارشناسی نیازمند متن درسی هستیم و در این مرحله مجبوریم به آثار نگاشته شده برای اهل فلسفه ارجاع دهیم.

کتاب *فلسفه مقدماتی* (عبودیت ۱۳۹۸) متنی مناسب است که می‌توان با تدریس گزینشی آن محتوای فوق را پوشش داد و در صورت تدریس بخش‌هایی از آن برخی از دانشجویان ترغیب می‌شود که کل آن را مطالعه کنند. البته مدرس باید به فراخور از مثال‌هایی در شاخه‌های مختلف علوم رفتاری استفاده کند. البته، همان‌گونه که ابتدا ذکر شد، تدوین درس‌نامه‌ای مجزا با نظر به این کتاب و مثال‌های روان‌شناختی می‌تواند به تدریس بهتر این

درس کمک کند. در کنار این منبع اصلی، می‌توان از منابع دیگری مانند شیروانی (۱۳۹۵)، المسیلینی (۱۳۹۷)، طباطبایی (۱۳۹۴)، مصباح یزدی (۱۳۹۶)، برنج‌کار (۱۳۹۸)، و عباسی آغوی (۱۳۹۸) نیز به‌عنوان منابع هم‌عرض استفاده کرد.

۲.۳ روان‌شناسی از دیدگاه متفکران اسلامی

این درس، در ابتدا، با عنوان «علم النفس» در برنامه درسی مقاطع مختلف روان‌شناسی قرار گرفته است. این قرارگیری متأثر از کتاب *الدراسات النفسية عند المسلمين والغزالی بوجه الخاص* (عبدالکریم العثمان ۱۹۶۲) است و براساس آن روان‌شناسان به میراث خود توجه کردند. این مواجهه با میراث حکمی می‌تواند به سه شکل باشد:

الف) مطالعه تاریخی برای پی‌بردن به هویت و عدم استفاده از این میراث در تولید دانش جدید؛

ب) یافتن ریشه‌ها و پس‌زمینه‌هایی در میراث بومی برای تقویت برخی مکاتب و نظریه‌های روز؛

ج) بازخوانی و قرائت میراث گذشتگان برای تعامل فعال با علوم رفتاری مدرن و تولید دانش جدید.

هریک از این سه رویکرد مزایایی دارند؛ این انتخاب موضع در نحوه آموزش نیز بسیار مؤثر است.

براساس برنامه مصوب، هدف این درس «شناخت ابعاد فلسفی نظام روان‌شناختی و نفس»، «شناخت علم النفس با روش فلسفی»، و «تسلط بر مفاهیم روان‌شناختی در علم النفس از دیدگاه اندیشمندان اسلامی» ذکر شده است.

این درس می‌تواند مبانی انسان‌شناختی علوم رفتاری و به‌ویژه «تدقیق مفاهیم» و «بررسی مبادی انسان‌شناختی» را پوشش دهد.^۶ البته در میراث حکمی نباید تنها به «علم النفس» اکتفا کرد و مباحثی غنی در مبادی «علم اخلاق اسلامی» و «حکمت عملی» نیز ناظر به این مباحث است که در تدریس باید به آن توجه شود.

در بسیاری از گروه‌ها این درس هم‌زمان با درس «آشنایی با فلسفه اسلامی» ارائه می‌شود، درحالی‌که براساس ساختار مباحث بسیاری از این مباحث نیازمند طی کردن درس آشنایی با فلسفه اسلامی است و لازم است درس آشنایی با فلسفه اسلامی پیش‌نیاز این درس باشد.

هم‌چنین، یکی از مباحث اصلی علم‌النفس اسلامی بحث «قوای ادراکی نفس» است و بسیاری از مفاهیم و مبادی معرفت‌شناسی در حکمت اسلامی از علم‌النفس اخذ شده است. هم‌چنین، اگر استراتژی این درس بر این قرار گیرد که بتواند شبهات ناشی از نگاه فیزیکی‌لیستی به درس روان‌شناسی احساس و ادراک را پوشش دهد لازم است که این درس پیش‌نیاز درس معرفت‌شناسی نیز باشد. شاید به‌نظر آید که معرفت‌شناسی باید پیش‌نیاز این درس قرار گیرد؛ درحالی‌که، همان‌گونه که ذکر شد، بسیاری از مبادی تصویری معرفت‌شناسی در چهارچوب فلسفه اسلامی از علم‌النفس اخذ شده است و پیش‌زمینه‌های آن در علم‌النفس قرار دارد.

۱.۲.۳ سرفصل فعلی

کلیات

- اثبات وجود نفس
- ماهیت و ویژگی‌های نفس
- انواع نفس
- تجرد نفس
- ادله تجرد نفس
- پیوند نفس و بدن
- رابطه نفس و بدن
- حدود و قدم نفس
- قوای نفس
- کمال نفس
- تناسخ (جاودانگی نفس و امکان آن)
- روان‌شناسی در منابع اندیشمندان مسلمان:
 - پایه‌های زیستی رفتار
 - یادگیری
 - احساس و ادراک
 - رشد و تحول

- شخصیت
- آسیب‌شناسی روانی
- روان‌شناسی اجتماعی.

۲.۲.۳ نقد و بررسی

سرفصل فعلی از دو بخش مسائل اصلی نفس‌شناسی و دیدگاه‌های روان‌شناختی اندیشمندان مسلمان تنظیم شده است که مباحث مناسبی را طرح می‌کند، ولی ترتیب و میزان اختصاص مباحث نیازمند بازنگری است.

شایسته است، در ابتدا، پیشینه مباحث روان‌شناختی در علم‌النفس و حکمت عملی در یک جلسه ارائه شود. در بحث مسائل نفس‌شناسی، چهار مسئله ارکان اصلی علم‌النفس را تشکیل می‌دهد که باید طرح شود. این مباحث به شرح زیر است: «اثبات نفس»، «تجرد نفس»، «رابطه نفس و بدن مادی»، و «پایه‌های زیستی رفتار». البته، بحث از قوای ادراکی و قوای تحریکی از ارکان علم‌النفس است که شایسته است متناظر با مباحث روان‌شناسی و تحت عنوان «عقل و ادراک» و «هیجانان» به هم‌راه چند مبحث دیگر طرح شود. چهار مبحث که باید متناظر با مباحث روان‌شناسی و استفاده از مباحث اخلاق اسلامی ارائه شود از قرار زیر است: «شخصیت»، «عقل و ادراک»، «هیجانان»، و «شادکامی و سعادت‌مندی». باتوجه به نکات فوق، سرفصل به شرح زیر پیشنهاد می‌شود:

۳.۲.۳ سرفصل پیش‌نهادی

- پیشینه مباحث روان‌شناختی در علم‌النفس و حکمت عملی (یک جلسه)
- نفس و بدن (پنج جلسه)
- (اثبات نفس، تجرد نفس، رابطله نفس و بدن مادی، پایه‌های زیستی رفتار)
- شخصیت (دو جلسه)
- (فطرت انسانی، ویژگی‌های فطری و اکتسابی انسان، فضائل و رذایل نفسانی)
- عقل و ادراک (سه جلسه)
- (قوای ادراکی نفس، حواس و ادراک حسی، حدس و ادراک خیالی، تفکر و ادراک عقلی)
- هیجانان (دو جلسه)

(قوای تحریکی نفس، شوق و اراده، مسبوقیت شوق بر ادراک، نقش عاطفه، عشق و محبت در تحریکات)
- شادکامی و سعادت‌مندی (دو جلسه).

۴.۲.۳ منابع پیشنهادی

متأسفانه هیچ‌کدام از منابع درسی موجود با سرفصل مطابقت ندارند. با این حال، دو منبع نارویی نصرتی ۱۳۹۹ و اژه‌ای ۱۳۹۱ تاحدودی مناسب‌ترند. در کنار این دو منبع، برای مباحث نفس‌شناسی فیاضی ۱۳۹۵ و برای مباحث ناظر به اخلاق اسلامی نراقی ۱۳۹۲ قابل استفاده‌اند. با وجود این، تدوین درس‌نامه‌ای جدید امری بایسته است.

۳.۳ درس معرفت‌شناسی

هدف این درس «آشنایی با مباحث معرفت‌شناسی از منظر فیلسوفان اسلامی»، «شناخت نقد موضع‌گیری‌های برخی جریان‌های فلسفی غرب مانند ایدئالیسم، پوزیتیویسم، پراگماتیسم»، و «درک انواع معرفت‌های حقیقی و امکان‌پذیری آن» عنوان شده است. به عبارتی، این درس متکفل بحث از «مبانی معرفت‌شناختی علوم رفتاری» از منظر حکمت اسلامی است، ولی بسیاری از مدرسان با گرایش فلسفه تحلیلی به «معرفت‌شناسی معاصر» می‌پردازند.

هم‌چنین، همان‌گونه که ذکر شد، ارائه این درس در اولین نیم‌سال ورود دانشجویان به رشته روان‌شناسی از نظر منطق استدلال و وضعیت آموزشی نامناسب است.

یکی از مهم‌ترین مسائل فلسفه اسلامی مجرد ادراکات کلی است که حد وسط اثبات مجرد نفس نیز است و بسیاری از مبادی تصوری و تصدیقی بحث از چیستی و ارزش ادراکات از علم‌النفس اخذ می‌شود. این در حالی است که برای دانشجویان در ترم‌های بعد و در درس «احساس و ادراک» و «روان‌شناسی فیزیولوژیک» نگاه مادی تثبیت می‌شود.

باتوجه به نکات فوق، بایسته است این درس پس از درس «روان‌شناسی از دیدگاه اندیشمندان مسلمان» و «احساس و ادراک» ارائه و به این اشکالات پاسخ داده شود.

۱.۳.۳ سرفصل فعلی

- کلیات: تعریف، موضوع، ضرورت، روش‌شناسی، رابطه معرفت‌شناسی با سایر علوم
- تاریخچه: نگاهی به تاریخچه معرفت‌شناسی در یونان باستان، قرون وسطی

- نگاهی به تاریخچه معرفت‌شناسی در فلسفه جدید (بعد از رنسانس)
- نگاهی به تاریخچه معرفت‌شناسی در فلسفه اسلامی
- معرفت حقیقی: نظریه مطابقت و سایر نظریه‌ها
- امکان معرفت حقیقی: انواع شک و یقین و نقد شکاکیت و انکار دست‌یابی به معرفت حقیقی
- ابزار و منابع معرفت: حس، عقل، تجربه، و شهود
- اقسام معرفت: حصولی، حضوری، تصویری و تصدیقی، کلی و جزئی
- اصالت حس یا عقل در تصورات و نقد آن
- اصالت حس یا عقل در تصدیقات و نقد آن
- دیدگاه فیلسوفان اسلامی در تصورات و تصدیقات
- ارزش شناخت، صدق و معیار صدق از منظر فیلسوفان اسلامی
- ارزش شناخت، صدق و معیار صدق از منظر متفکران (پوزیتیویسم، پراگماتیسم، و ...) و نقد آن.

۲.۳.۳ نقد و بررسی

این درس با نظر به ساختاری مناسب دانشجویان فلسفه تنظیم شده است و مناسب دانشجویان روان‌شناسی نیست. دانشجویان روان‌شناسی با بحث احساس و ادراک درگیرند، ولی ارتباط مباحث فوق با بحث چیستی ادراک مشخص نشده است. شایسته است پس از معرفی معرفت‌شناسی و معرفی دو نوع مطالعه علمی و فلسفی ادراک در هفت جلسه اول به چیستی معرفت پرداخته شود و شبهات مادی‌نگری درباره معرفت و نسبت زبان و شناخت پاسخ داده شود. هفت جلسه دوم کلاس نیز به مبانی معرفت‌شناختی علوم یعنی مبادی رویکرد واقع‌گرایانه به علوم پرداخته شود.

۳.۳.۳ سرفصل پیش‌نهادی

- مطالعه علمی و فلسفی ادراک و معرفت (یک جلسه)
- (پیشینه مباحث معرفت‌شناسی در علم‌النفس و منطق، ادراک از دیدگاه روان‌شناسان، معرفت در فلسفه غرب، معرفت در فلسفه اسلامی)

- چیستی و ارکان معرفت (دو جلسه)
(رابطه عالم و معلوم، ذهن و شناخت خارج، ادراک به‌عنوان کیف نفسانی، وجود ذهنی، حقیقت علم و حضور معلوم نزد عالم از نظر فلسفه اسلامی)
- اقسام علم و معرفت (دو جلسه)
(تقسیم علم به حضوری و حصولی، تقسیم علم حصولی به تصور و تصدیق، رابطه تصورات و مفاهیم، رابطه تصدیقات و قضایا)
- منشأ ادراکات (یک جلسه)
(ادراکات جزئی و کلی، دیدگاه عقل‌گرایی و تجربه‌گرایی، نقش حس و عقل در تصورات، نقش حس و عقل در تصدیقات)
- تجرد ادراک و روان‌شناسی احساس و ادراک (یک جلسه)
(مقصود از تجرد ادراک، ادله تجرد ادراک، اندام‌های جسمانی ادراک حسی، مسئله ذهن و بدن)
- ادراک، تفکر، و زبان (یک جلسه)
(دیدگاه‌ها درباره رابطه زبان و اندیشه، نقد نسبیّت زبانی و تقدم زبان بر اندیشه)
- معرفت حقیقی و امکان آن (یک جلسه)
(ارزش نظری و عملی شناخت، رئالیسم و امکان شناخت، مسئله ملاک شناخت و معیار شناخت)
- مسئله ملاک شناخت و نظریه‌های صدق (یک جلسه)
(واقع‌نمایی ادراکات تصوری، صدق و کذب ادراکات تصدیقی، صدق به‌عنوان مطابقت)
- ظن، شک و یقین، و مسئله معیار شناخت (دو جلسه)
(یقین روانی، معرفتی و منطقی: حالت‌های روانی فرد نسبت به صدق و کذب قضایا، شواهد معرفتی نسبت به صدق و کذب قضایا)
- راه‌های شناخت معتبر (دو جلسه)
(شناخت بدیهی و نظری، شناخت‌های اولی و وجدانی، ارزیابی شناخت‌های ظنی و معقولیت باور موجه).

۴.۳.۳ منابع پیشنهادی

کتاب عباسی ۱۳۹۹ تلاش کرده است که درس‌نامه‌ای مناسب برای دانشجویان ارائه دهد. این کتاب در کنار کتاب‌هایی چون فیاضی ۱۳۹۶، حسین‌زاده ۱۳۹۸، محمدی و مصباح

۱۳۹۴، و اسکندری ۱۳۹۹ برای بحث ارزش شناخت و رویکرد واقع‌گرایانه مناسب‌اند، ولی برای بخش اول اثر مستقل و مناسبی ارائه نشده است. باتوجه‌به نوع مطالب شایسته است دو درس «مباحث اساسی روان‌شناسی ۲» و «معرفت‌شناسی» پیش‌نیاز این درس باشد.

۴.۳ فلسفه علم روان‌شناسی

هدف از این درس «شناخت مبانی فلسفه و روان‌شناسی معاصر و نقد آن‌ها» ذکر شده است. این درس مشابهت بسیار با درس «تاریخ و مکاتب روان‌شناسی و نقد آن» دارد. برای این‌که این دو درس خلط نشوند لازم است در این درس به «مبانی علم‌شناختی و روش‌شناختی» علوم رفتاری پرداخته شود.

۱.۴.۳ سرفصل فعلی

- کلیات: تعریف، اهمیت، اهداف، و مفاهیم مرتبط (فلسفه ذهن و علم‌النفس)
- تاریخچه: زمینه‌های فلسفی روان‌شناسی در مکاتب فلسفی غرب (خردگرایی و تجربه‌گرایی)
- موضوع روان‌شناسی: ناهم‌گرایی در موضوع، هم‌گرایی در عملکرد
- فلسفه روش‌شناسی در روان‌شناسی: مشاهده، اندازه‌گیری، آزمایش، تبیین در سطوح مختلف
- فلسفه رفتارگرایی: محیط‌گرایی و عملیات‌گرایی
- فلسفه ذهن‌گرایی: گشتالت، پردازش اطلاعات
- فلسفه زیست‌روان‌شناسی (روان‌شناسی فیزیولوژیک: مغز و قشر خاکستری، هورمون‌ها، و تکامل)
- فلسفه رویکردهای اجتماعی: فرهنگ، طبقات، و جامعه‌پذیری
- هشیاری و تجربه ادراکی: وجود تمایز در مسئله هشیاری، توجه، درون‌بینی، عواطف و رؤیا
- تفکر و زبان: با نگاهی فلسفی
- فناوری روان‌شناختی: روان‌شناسی بالینی، روان‌شناسی تربیتی، روان‌شناسی صنعتی - سازمانی.

۲.۴.۳ نقد و بررسی

گاه مشاهده شده است که مباحث تدریسی در این درس مشابهت بسیار با مباحث درس «تاریخ و مکاتب روان‌شناسی و نقد آن» دارد. درس «تاریخ و مکاتب روان‌شناسی» به نقد و بررسی مکاتب می‌پردازد، درحالی‌که اگر محتوای درس «فلسفه علم روان‌شناسی» به مبانی علم شناختی و روش شناختی روان‌شناسی بپردازد برای تنظیم مناسب‌تر مباحث و، نظر به منابع موجود، سرفصل زیر پیش‌نهاد می‌شود.

۳.۴.۳ سرفصل پیش‌نهادی

- کلیات و مفاهیم اساسی (یک جلسه)
- (رابطه علم و فلسفه، مفاهیم و حوزه‌های مرتبط: فلسفه عمومی علم، فلسفه‌های علوم، علم‌النفس، فلسفه ذهن، روش‌شناسی و متافیزیک علم و زمینه‌های تاریخی فلسفه روان‌شناسی)
- زمینه‌های فلسفی و تاریخی روان‌شناسی معاصر (دو جلسه)
- (نفس‌شناسی ارسطویی، خردگرایی دکارتی و تجربه‌گرایی)
- موضوع روان‌شناسی (دو جلسه)
- (نفس، حالات و فرایندهای ذهنی، ضمیر ناخودآگاه، رفتار)
- هدف و قلمرو روان‌شناسی (یک جلسه)
- روش پژوهش و روش‌شناسی در روان‌شناسی (سه جلسه)
- (مشاهده و نظریه، تبیین و تفسیر، آزمایش و مداخله، اندازه‌گیری، و داده‌های کیفی)
- تبیین در روان‌شناسی (دو جلسه)
- مفاهیم اساسی در روان‌شناسی: هشیاری و هیجان (دو جلسه).

۴.۴.۳ منابع پیش‌نهادی

درس‌نامه آذربایجانی ۱۳۹۹ از نظر سرفصل مباحث خوبی را برگزیده است، اما بیانی ثقیل دارد و تجربه تدریس آن در نیم‌سال اخیر این است که دانشجویان نمی‌توانند به خوبی از این کتاب بهره گیرند. به همین جهت، توصیه می‌شود مؤلف محترم این کتاب را با نگاهی مجدد به دانشجویان کارشناسی بازنویسی و با متنی روان‌تر ارائه کند. البته، آثاری چون باقری نوع پرست ۱۳۹۸، عبدالملکی ۱۳۹۷، و ایسکاف ۱۴۰۰ به‌عنوان منابع

کمکی قابل استفاده‌اند. کتاب بونزه و آردیلا ۱۳۹۸ که در سرفصل معرفی شده است دارای نگاهی کاملاً فیزیکیالیستی است و برای دانشجوی کارشناسی مناسب نیست و مناسب دانشجویان دوره‌های بالاتر است که می‌خواهند در فلسفه روان‌شناسی مطالعه داشته باشند.

۴. نتیجه‌گیری

روان‌شناسی در طی بیش از دوهزار سال با فلسفه پیوند خورده است و این دو رشته به شکل جدی با هم در تعامل‌اند. ما هرچه از این تعامل نهایی فهم روشن‌تری داشته باشیم، بهتر می‌توانیم این علوم را در جهت منافع طرف‌های دخیل کنترل کنیم.

آشنایی دانشجویان با مبانی هستی‌شناختی، انسان‌شناختی، معرفت‌شناختی، علم‌شناختی، و روش‌شناختی روان‌شناسی به دانشجویان روان‌شناسی کمک می‌کند تا درکی عمیق‌تر از دانش روان‌شناسی پیدا کنند. بررسی پیش‌فرض‌ها و پس‌زمینه‌های روان‌شناسی معاصر نشان می‌دهد که ورای انسجام و یک‌پارچگی رشته روان‌شناسی چه اختلاف‌های بنیادینی وجود دارد و تأملات فلسفی می‌تواند افق‌های جدیدی را برای فعالیت علمی و حرفه‌ای در روان‌شناسی ایجاد کند. فلسفه منبع الهام برای روان‌شناسی است و از این امر، چه خوب و چه بد، گریزی نیست.

مخاطبان اصلی مقاله حاضر مدرسان این درس‌اند تا زمینه برای گفت‌وگو نقادی بیش‌تر در مورد سرفصل، منابع، و تجارب آموزشی فراهم شود. آموزش کارآمد و مؤثر نیازمند داشتن ایده‌ای راه‌بر است. در این مقاله، با استفاده از تجارب آموزشی این درس و براساس ایده راه‌بری که مبتنی بر مبانی روش‌شناسی است، چهارچوبی منسجم برای آموزش درس فلسفی در برنامه کارشناسی روان‌شناسی پیش‌نهاد شده و در قالب کرسی ترویجی نیز موردنقد مدرس برجسته این درس قرار گرفته است. امید است انتشار این مکتوب فضایی برای نقادی بیش‌تر نحوه تدریس این درس و تمهید منابع درسی مناسب‌تر فراهم سازد.

پی‌نوشت‌ها

۱. دیدگاه‌های مؤلف درباره «معرفت‌شناسی» در دو کتاب تحلیل معرفت (خسرورپناه و عاشوری ۱۳۹۲)، رئالیسم معرفتی (خسرورپناه و عاشوری ۱۳۹۴) و مقالات «نظریه معرفتی ادراک و نقش آن در تأسیس معرفت‌شناسی نوصدرایی» (عاشوری ۱۳۹۰)، «مقسم تصور و تصدیق از منظر معرفت‌شناسی نوصدرایی» (خسرورپناه و عاشوری ۱۳۹۲)، «مبناگرایی و مسئله معلوم مستقیم» (عاشوری ۱۳۹۳)، «الگوی تحلیل معرفت‌شناختی مفاهیم» (عاشوری ۱۳۹۴)، «واقع‌نمایی

بررسی دروس فلسفی در برنامه «کارشناسی روان‌شناسی» (مهدی عاشوری) ۲۶۳

و ارزش معرفتی شناخت‌های ظنی بر مبنای نظریه اعتباریات علامه طباطبایی» (عاشوری و خسروپناه ۱۳۹۵)، و «نقش ادراکات حقیقی و اعتبار در حکایت‌گری غیرذاتی» (عاشوری و خسروپناه ۱۳۹۸) آمده است.

در حوزه علم‌النفس، انسان‌شناسی، و فلسفه علوم انسانی نیز دو کتاب *انسان‌شناسی نو صدرایی و علوم انسانی* (خسروپناه و عاشوری ۱۴۰۰) و *ایدئولوژی‌های اجتماعی* (خسروپناه و عاشوری ۱۴۰۰) و مقالات «هدف‌گذاری رئالیستی تحقیقات اجتماعی با ملاحظه ارزش‌های اسلامی و زمینه‌های اجتماعی» (خسروپناه و عاشوری ۱۳۹۴)، «مکانیسم‌های زیستی و الگوی نفس‌شناسی فلسفی» (عاشوری ۱۴۰۰)، «Humanistic Turn in Contemporary Islamic Studies» (عاشوری و خسروپناه ۲۰۱۸)، و «نقش اعدادی قوانین طبیعت و دلایل در تعیین پدیده‌های اجتماعی» (عاشوری ۱۳۹۹) منتشر شده است.

در حوزه علم‌شناسی و روش‌شناسی علوم انسانی نیز آثار تولید و تکوین علوم *انسانی اسلامی* (خسروپناه و دیگران ۱۳۹۲)، *روش‌شناسی علوم اجتماعی* (خسروپناه ۱۳۹۴)، *فلسفه علم، فناوری، و جامعه* (خسروپناه و عاشوری ۱۴۰۰) و مقالات «اصول آموزش علوم اسلامی به مخاطب عمومی» (کرمی و عاشوری ۱۳۸۶)، «الگوی علم‌شناسی منطقی و هویت اجتماعی علم» (خسروپناه و عاشوری ۱۳۹۴) و «الگوی علم‌شناسی منطقی و هویت اجتماعی علم» (عاشوری ۱۳۹۸) منتشر شده است.

۲. در ابتدا، پنج درس گنجانده شده بود که به دلیل شباهت درس «انسان‌شناسی» با یکی از دروس گروه معارف پس از دو سال این درس از برنامه حذف شد.

۳. در توضیح درس «معرفت‌شناسی» دلیل تأخر این درس بر «روان‌شناسی از دیدگاه اندیشمندان مسلمان» ذکر خواهد شد. البته، این تقدم و تأخر به استراتژی و هدفی وابسته است که برای این درس ترسیم می‌شود.

۴. بحث از مواد ثلاث که در کتاب *درآمدی بر فلسفه اسلامی* بحثی بسیاری محوری است و کتاب با آن مسئله آغاز می‌شود در بحث «مناطق احتیاج معلول به علت» و «استحاله تسلسل علل» به عنوان مقدمه خدانشناسی فلسفی اهمیت دارد. اگر این بحث به صورتی مختصر در علت فاعلی مورد اشاره قرار گیرد برای دانشجوی روان‌شناسی کافی است.

۵. مباحث الهیات بالمعنی الاخص برای عموم دانشجویان و در درس اندیشه اسلامی ۱ می‌تواند مطرح شود و در درس مخصوص دانشجویان روان‌شناسی می‌توان تنها به امهات رویکرد هستی‌شناسی پرداخت. البته، در مبحث «تاریخ حکمت و فلسفه اسلامی»، با طرح شاخه‌های علوم فلسفی در جهان اسلام باید به جایگاه مباحث الهیات بالمعنی الاخص اشاره کرد.

۶. در مصوبه اولیه این برنامه، درس مستقلی با عنوان «انسان‌شناسی» وجود داشت که به سبب هم‌پوشانی با درس «انسان از دیدگاه اسلام» حذف شد.

کتاب‌نامه

- آذربایجانی، م. (۱۳۹۹)، *فلسفه علم روان‌شناسی*، تهران: پژوهشگاه حوزه و دانشگاه و سمت.
- اژه‌ای. ج. (۱۳۹۱)، *روان‌شناسی از دیدگاه دانشمندان اسلامی*، تهران: دفتر فرهنگ اسلامی.
- باقری نوع‌پرست، خ. (۱۳۹۸)، *فلسفه علم روان‌شناسی*، تهران: سمت.
- برنج‌کار، ر. (۱۳۹۸)، *آشنایی با علوم اسلامی*، تهران: سمت.
- بوژده، ماریو و روین آردیلا (۱۳۹۸)، *فلسفه روان‌شناسی و نقد آن*، ترجمه محمدجواد زارعان و ابوالحسن حقانی، قم: پژوهشگاه حوزه و دانشگاه.
- حسن‌زاده آملی، ح. (۱۳۹۲)، *دروس شرح اشارات و تنبیهات ابن‌سینا*، ج ۳ و ۸، قم: اشراق.
- حسین‌زاده، م. (۱۳۹۸)، *معرفت‌شناسی*، قم: مؤسسه آموزشی و پژوهشی امام خمینی.
- خسروپناه، عبدالحسین (۱۳۹۶)، *فلسفه شناخت*، قم: معارف.
- خسروپناه، عبدالحسین (۱۳۹۴)، *روش‌شناسی علوم اجتماعی*، تحریر و تألیف مهدی عاشوری، تهران: مؤسسه پژوهشی حکمت و فلسفه ایران.
- خسروپناه، عبدالحسین و مهدی عاشوری (۱۳۹۲)، «مقسم تصور و تصدیق از منظر معرفت‌شناسی نو صدرایی»، فصل‌نامه علمی - پژوهشی *فلسفه و کلام اسلامی*، دانشگاه تهران، س ۴۶، ش ۱.
- خسروپناه، عبدالحسین و مهدی عاشوری (۱۳۹۲)، *تحلیل معرفت*، تهران: مؤسسه پژوهشی حکمت و فلسفه ایران.
- خسروپناه، عبدالحسین و مهدی عاشوری (۱۳۹۴)، «الگوی علم‌شناسی منطقی و هویت اجتماعی علم»، فصل‌نامه علمی - پژوهشی *آینه معرفت*، دانشگاه شهید بهشتی، ش ۴۵.
- خسروپناه، عبدالحسین و مهدی عاشوری (۱۳۹۴)، «هدف‌گذاری رئالیستی تحقیقات اجتماعی با ملاحظه ارزش‌های اسلامی و زمینه‌های اجتماعی»، *شورای عالی انقلاب فرهنگی*، فصل‌نامه علمی - پژوهشی *راه‌برد فرهنگ*، ش ۳۲.
- خسروپناه، عبدالحسین و مهدی عاشوری (۱۳۹۴)، *رئالیسم معرفتی*، تهران: مؤسسه پژوهشی حکمت و فلسفه ایران.
- خسروپناه، عبدالحسین و مهدی عاشوری (۱۳۹۵)، «واقع‌نمایی و ارزش معرفتی شناخت‌های ظنی برمبنای نظریه اعتباریات علامه طباطبایی»، فصل‌نامه علمی - پژوهشی *فلسفه و کلام اسلامی*، دانشگاه تهران، س ۴۹، ش ۱.
- خسروپناه، عبدالحسین و مهدی عاشوری (۱۳۹۸)، «نقش ادراکات حقیقی و اعتبار در حکایت‌گری غیرذاتی»، فصل‌نامه علمی - پژوهشی *حکمت اسلامی*، س ششم، ش ۴.
- خسروپناه، عبدالحسین و مهدی عاشوری (۱۴۰۰)، *انسان‌شناسی نو صدرایی و علوم انسانی*، تهران: مرکز پژوهش‌های علوم انسانی اسلامی صدا.

بررسی دروس فلسفی در برنامه «کارشناسی روان‌شناسی» (مهدی عاشوری) ۲۶۵

خسروپناه، عبدالحسین و مهدی عاشوری (۱۴۰۰)، *ایدئولوژی‌های اجتماعی*، تهران: پژوهشگاه فرهنگ و اندیشه اسلامی.

خسروپناه، عبدالحسین و مهدی عاشوری (۱۴۰۰)، *فلسفه علم، فناوری، و جامعه*، تهران: دانشگاه آزاد اسلامی.

خسروپناه، عبدالحسین، حمید پارسا، و مهدی عاشوری (۱۳۹۲)، *تولید و تکوین علوم انسانی اسلامی*، تهران: مؤسسه پژوهشی حکمت و فلسفه ایران.

شیروانی، علی (۱۳۹۵)، *کلیات فلسفه*، قم: هاجر.

طباطبایی، سیدمحمدحسین (۱۳۸۶)، *بدایه الحکمه*، ترجمه محمدرضا طالبیان و محسن غرویان، قم: دار الفکر.

طباطبایی، سیدمحمدحسین (۱۳۹۴)، *اصول فلسفه رئالیسم*، قم: بوستان کتاب.

عاشوری، مهدی (۱۳۹۰)، «نظریه معرفتی ادراک و نقش آن در تأسیس معرفت‌شناسی نو صدرایی»، در: همایش علامه طباطبایی، فیلسوف علوم انسانی اسلامی، پژوهشگاه فرهنگ و اندیشه اسلامی.

عاشوری، مهدی (۱۳۹۳)، «مبناگرایی و مسئله معلوم مستقیم»، فصل‌نامه علمی - پژوهشی ذهن، ش ۵۸.

عاشوری، مهدی (۱۳۹۸)، «روش پژوهش به‌مثابه مصنوعی فناورانه و دلالت‌های آن در روش‌شناسی علوم انسانی اسلامی»، فصل‌نامه علمی - پژوهشی تحقیقات بنیادین در علوم انسانی، ش ۱۶.

عاشوری، مهدی (۱۳۹۹)، «نقش اعدادی قوانین طبیعت و دلایل در تعیین پدیده‌های اجتماعی»، فصل‌نامه علمی - پژوهشی تحقیقات بنیادین در علوم انسانی، ش ۲۱.

عاشوری، مهدی (۱۴۰۰)، «مکانیسم‌های زیستی و الگوی نفس‌شناسی فلسفی؛ پرسش‌هایی برای متافیزیک علم»، در: *فیلسوف فروتن: مجموعه مصاحبه‌ها و مقالات نکوداشت پروفیسور لگنهاوزن*، تهران: پژوهشگاه فرهنگ و اندیشه اسلامی.

عباسی آغوی، م. م. (۱۳۹۹)، *معرفت‌شناسی برای دانشجویان روان‌شناسی*، قم: پژوهشگاه حوزه و دانشگاه.

عبدالملکی، س. (۱۳۹۷)، *فلسفه علم روان‌شناسی*، تهران: طلایی.

عبودیت، ع. (۱۳۸۶)، *آشنایی با فلسفه اسلامی*، قم: مؤسسه آموزشی و پژوهشی امام خمینی.

عبودیت، ع. (۱۳۹۸)، *فلسفه مقدماتی*، تهران: سمت.

فیاضی، غ. ر. (۱۳۹۵)، *درس‌نامه علم‌النفس فلسفی*، تهران: سمت.

فیاضی، غ. ر. (۱۳۹۶)، *درآمدی بر معرفت‌شناسی*، به‌همت مرتضی رضایی و احمدحسین شریفی، قم: مؤسسه آموزشی و پژوهشی امام خمینی.

کرمی، رضاعلی و مهدی عاشوری (۱۳۸۶)، «اصول آموزش علوم اسلامی به مخاطب عمومی»، فصل‌نامه علمی - ترویجی دانشگاه اسلامی، پژوهشگاه فرهنگ و معارف اسلامی، ش ۳۴.

محمدی، عبدالله و مجتبی مصباح (۱۳۹۴)، *معرفت‌شناسی*، قم: مؤسسه آموزشی و پژوهشی امام خمینی.

- المسیلینی، سیدزهیر (۱۳۹۷)، *آشنایی مقدماتی با فلسفه اسلامی*، قم: جامعة المصطفی العالمیة.
- مصباح یزدی، محمدتقی (۱۳۸۰)، ترجمه و شرح الاسفار الاربعه، ج ۸، قم: مؤسسه امام خمینی (ره).
- مصباح یزدی، محمدتقی (۱۳۹۶)، *آموزش فلسفه*، ج ۱ و ۲، تهران، شرکت چاپ و نشر بین‌الملل.
- مطهری، مرتضی (۱۳۸۷)، *مسئله شناخت*، تهران: صدرا.
- نارویی نصرتی، رحیم و حسن عبدی (۱۳۹۹)، *علم النفس از دیدگاه اندیشمندان مسلمان*، قم: پژوهشگاه حوزه و دانشگاه.
- نراقی، م. م. (۱۳۹۲)، *گزیده علم اخلاق اسلامی (جامع السعادات)*، ترجمه و گزینش م. مینوی، تهران: حکمت.
- وایسکاف، دنیل و فرد آدامز (۱۴۰۰)، *فلسفه روان‌شناسی*، ترجمه ابوتراب یغمایی، تهران: مؤسسه پژوهشی حکمت و فلسفه ایران.

Bermudes, Jose Luis (2005), *Philosophy of Psychology: A Contemporary Introduction*, London: Routledge.

Khosropanah, Abdol-Hosein and Mahdi Ashoori (2018), "Humanistic Turn in Contemporary Islamic Studies", *The Journal of Contemporary Islamic Studies (JCIS)*, vol. 1, no. 2.

Symon, J. and L. Calvo (2013), *The Routledge Companion to Philosophy of Psychology*, London: Routledge.